

Vakfın Gelişme ve Gerilemesindeki Etkenler

Doç. Dr. Tuncer BAYKARA

Fertlerin, kendi mal varlıklarını, toplumun menfaatine tahsis etmeleri diye vasıflandırılabilen vakıf, en önemli gelişmelerinden birisini, Türk-İslâm hayat tarzında göstermiştir. Bu hayat tarzı, aynı zamanda zihniyeti de şekillendirmiştir. Bu zihniyet, ferdin kazanacağı, maddî ve mânevî faydaların da göz önünde tutulmasına sebep olmuştur. Ancak bu maddî ve mânevî kazançlar, ferdin zihin yapısı, dünya görüşü ve ruh zenginliği ile, çok daha değişik görüntüler arzedelebilmektedir.

Fertlerin, kazançları, tabiatıyla kendilerine ait kabul edilir. Ancak, bu kazançta herhangi bir gayri meşruluk sezildiği, veya en azından bu yolda şüpheler olduğu zaman, özellikle Osmanlı Devletinin XVII. yüzyıl ve sonrasında, devlete geri gittiği bilinmektedir. "Müsâdere" diye anılan, zamanımız tarihçilerince tenkid edilen bu usûlün, öylesine olumsuz unsurlar ihtiva etmemiş olabileceğine işâretle yetineceğiz. Çünkü bu, sözünü edeceğimiz hayat tarzının yol açtığı bir sonuç olarak düşünülebilir⁽¹⁾.

Osmanlılarda en mütakâmil şeklini bulan, bu hayat tarzını izah etmeden önce, Devletin başındaki Padişah ve yakınlarını (Valide Sultan gibi) izaha çalıştığımız genel düşünceden ayırmak icab eder. Ancak onlarda da, başında buldukları toplumun, ihtiyacını gidermek yolunda ferdî olarak bir düşünce mevcut olabilir. Şartlar gereği, devletin başında olması, onun halkını düşünmesini gerekli kılmaktadır.

Osmanlılarda, toplumu etkileyen düşünce; kazandıkları ve üzerinde tam hakları olan mal varlığında, sadece kendilerinin değil, içinde yaşadıkları toplumun ve toplumu teşkil eden öteki fertlerin de hakkı olduğunu kabul etmeleridir. Bunun kökeni, İslâm'da bulunduğu gibi, daha eskilere giden Türk

düşüncesinde de aranabilir. Osmanlıları yüzyıllarca mutlu yaşatan bu düşünce ve anlayış çerçevesinde; zengin kişiler, mal-mülk ve kazançlarında yanyana yaşadıkları insanların, toplumu teşkil eden diğer fertlerin de hakları olduğunun şuurunda idiler. Bütün bunlarla birlikte temelde yer alan esas husus ise varlığın paylaşılması ve yardım duygusudur.

Toplumu teşkil eden fertlerin bir arada yaşamaları, insanların her zaman birbirlerine muhtaç olmaları sebebiyle, varlıklı kişiler, zenginliklerini ötekilerle birlikte yaşamak ve paylaşmak zorunda idiler. Ancak bu mecburiyet, kanunî bir yükümlülükten ziyade tabîî bir hayat felsefesi ve zihniyet tarzı olarak kabul edilmelidir. Eskiler bunu iki şekilde sağlıyorlardı :

- a) Evlerini, konuklarını herkese açarak,
- b) Toplumun ihtiyacını gideren bir vakıf tesis ederek.

1 — a - Varlıklı kişilerin, bu arada devlet görevlilerinin evleri ve konuklarının kapıları, her zaman gelenlere açık olurdu. Özellikle akşam yemeklerine, o mahallenin ve hatta yörenin bütün erkekleri gelebilirdi. Yeni gelenler için derhal yeni sofralar kurulur, herkes yemeğini yer, karnını doyururdu. Öyle ki, bu sofralarda sosyal statü bakımından açık bir ayırım da yoktu.

Osmanlı hayatında, bu türden gerçeğin iki misâlini vereceğiz. Bunlardan ilki, XVIII. yüzyıl ortalarına ait olup, Mustafa Nuri Paşa'nın, *Netâyicü'l-Vukuat* adlı eserinde naklettiği misâldir. İkincisini ise 1839 sonrasını tahlil ederken zikredeceğiz. Tarihçi M. Nuri Paşa, bir rivayetten hareketle şöyle der;

(1) Yabancı gözlemciler bunda, "babamdan bana birşey kalmadı, benden de oğluma birşey kalmamasına gerek yok; o, her şeyini kendi emeği, alın teri ile kazanmalı" düşüncesinde bulurlar.

"Rivâyât-ı mevsukadandır ki Topkapülü Salih Efendi Şeyhülislâm iken Sultan Mustafa Han-ı sâlis hazretleri tebdilen hanelerini teşrif edüb esnâ-yı sohbetde "Efendi, her vakit gelmek isterim, fakat konağınız pek uzak yerededir" dedikde cevabında "başka bir konak tedarik kaab'i ise de civarımızda bulunan ve manzûr-ı şahâneniz olan şu evlerin hiç birisinde matbah bulunmayub sâye-i hümâyununuzda taamları bendehânenizden gider ve bu cihatla mahrumiyetlerinden ihtirazen tebdil-i mesken edemiyoum"(2).

Bütün bir mahallenin yemeklerine yetişebilen Şeyhülislâm gibi, öteki devlet adamlarının da, benzer bir durumda olduğunu tahmin edebiliriz.

b - Fertlerin, varlıklarını ve zenginliklerini, mülkiyetlerinden çıkarıp tekrar topluma ve toplum yararına geri döndüren öteki yol, vakıflar tesis etmeleridir. Böylece o kişi, toplumun herhangi bir ihtiyacını karşılamış olurdu. Bu ihtiyaç, zaten o toplumu bir süredir rahatsız etmiş olabilir ve herhangi bir varlığa sahip olan da, ilk iş olarak bunu gidermek, hizmette bulunmak düşüncesini taşıyordu. Böylece, varlıklarının bedelli olarak pay sahibi olduğunu kabul ettikleri topluma karşı vicdanen de rahatlamış oluyorlardı.

Gerçi bir kısım insanlar için, şahsî menfaatleri ön plânda yer alabilir... Bunlar için önemli olan, sadece dinî niteliği olan bir vakıf tesis etmek yeterliydi. Lâkin kişinin insanlık ve dünya görüşü enginse, ruhu daha geniş bir âleme hitab ediyorsa sadece kendisi veya din kardeşleri değil, bütün insanlığa, ihtiyacı olanlara yönelmek şeklinde olabiliriyordu. Özellikle devletin öndegelen görevlileri bu türden düşüncelerle, sosyal ve iktisâdî yönü güçlü vakıflar tesis etmişlerdir.

Böylece, toplumun ihtiyaç duyduğu, eğitim-öğretim, sağlık, güvenlik, yolculuk ve akla gelebilecek her türlü sahada vakıf kurarak, mal varlığını oraya aktarıyorlardı. Bu şekilde, toplumun ortaya çıkan ihtiyaçları, yine toplumun içinden çıkarılınca giderilmiş oluyordu.

II — Osmanlıların XVI. yüzyıldaki askerî başarıları, XVII ve XVIII. yüzyılda oluşan dünya görüşünü etkilemiş ve ülkede insanlar ahenkli bir beraberlik teşkil etmişlerdir.

1774 Kaynarca ile başlayan toprak kayıpları ve askerî başarısızlıklar ise, bu dünya görüşünden şüphelere yol açtı. 1792 de biten ve sonra Napolyon'a karşı sürdürülen savaşlar, bu şüpheliyi iyice artırdı. Acaba, Osmanlıların temel düşünceleri mi yanlıştı da, Osmanlı ordusu yeterince başarılı olamıyordu? Bir kısım devlet adamlarında kendini küçük görme ve şüphe duygusu giderek gelişti. Böylece birtakım kişiler, Türk toplumunun öteki değerleri gibi, yurtda sözü edilen, kazancını toplumun öteki kesimleri ile paylaşmak düşüncesinin yanlış ve menfi olduğunu iddia eder oldular... Bu şüpheler, nihâyet

1826 da kesin bir vechde de kazandı ve ülkede yeni bir dönem başladı.

III — 1825 sonrasında, toplumda, çeşitli vesilelerle, önceki dönemle hiçbir ilgisi olmayan yeni değerler bütünlüğü, kabul ve kıymetler sistemi ortaya konmaya başlandı. Henüz kesin olarak isimlenip ve şekilleneemeyen bu yeni değerler, bir süre sonra ilân edilecek olan Tanzimat'la, daha kesin bir kararlılık gösterecektir. 1826 sonrasındaki değişmelerin, toplumu yönlendiren ve ona önderlik eden kişilerin, başta Padişah ve öteki devlet adamlarının, başlangıçtaki tavır ve tepkilerini tesbit etmek bir hayli güçtür. Çünkü belli bir hayat tarzı sözkonusu olduğu için bir kısım devlet adamlarında, Osmanlı hayatının ve medeniyetinin geçen yüzyıllardaki güzel gelenekleri yaşamakta idi. Bunlardan birisi de, Sadık Rifat Paşa olup, II. Mahmud döneminde, Viyana sefiri olmuş, 1839 sonrasında birçok kere Hariciye Nazırlığı'na getirilmiştir.

Cevdet Paşa, bu zatın ölümü üzerine, İstanbul'da, geçmişin havasını yansıtan güzel bir konağın, bir daha açılmamak üzere kapandığını söyler. Çünkü bu zatın konağında, gerektiğinde her akşam aynı anda, bütün çeşitliliğiyle ikiyüz sofraya kurulabilirmiş... Her sofrada beş kişi yemek yese, bir anda 1000 kişi yemek verebilecek bir mutfağa ve malzemeye sahip olması, Sadık Rifat Paşa'nın şahsında, geçmiş zaman insanların kazancını paylaşmak varlığını çevresindekilerle birlikte yemek, ihtiyacı olanlara yardım etmek düşüncesini yansıtır.

1826 sonrasının önde gelen bazı kişilerinin, küçük ölçüde olmakla birlikte, hâlâ vakıf tesis etmekte oluşları da, bu geleneğin hemen son halkalarını teşkil edecektir (Ahmed Fethi Paşa veya Hüsrev Paşa gibi). Sonraki dönemde, Sadrazam veya öteki devlet büyüklerinden vakıf tesis edenler oldukça nâdirdir.

IV — 1826 sonrasında toplumda etkili olan, düşünceye göre artık kişilerin varlıklarını kendileri için saklamaları, koruma ve kullanmaları esastır. Önceki dönem de çok tenkid edilen m ü s â d e r e, yâni devlet görevlilerinin mal varlıklarının, gerektiğinde devlete geri dönmeli, ortadan kalkmış gibidir. Böylece, bazılarınca, nasılsa devlete geri gidecek olan mal varlığını, toplumun öteki kesimleriyle birlikte değerlendirmeğe yönelik olan telâkkl giderek önemini ve geçerliliğini kaybedecektir.

"Mal emniyeti" Tanzimat fermanının ana esaslarından birisidir. Aslında, "mal emniyeti"ne hazırlayan olaylar, Tanzimat'dan önce de söz konusu olmuş; görevliler, mal varlıkları üzerinde, kesin bir güvenceye sahip olduklarını hissedince, bunun üzerinde titizlenmeye ve öncelikle konaklarının kapılarını kapamaya başlamışlardır. Yüzylerce yıl, devlet büyüklerinin konaklarına vakitli vakitsiz gidip, orada her zaman için bir açık sofraya bulanlar için, kapı-

(2) Mustafa Nuri Paşa, *Netâyic'ül-Vukuat*, cild-i râbi' İstanbul, 1328, s. 117-118.

ların kapatılması büyük ve önemli bir hadisedir. Bunda, eskiden aile reislerinin yemeklerini, kendi ailesiyle değil, mahalleli ve misâfirleri ile yemesini iyi sayılmadığı düşüncesi etkili olmuş olmalıdır. Çünkü o dönemde, örnek alınmış olması gereken Avrupa'da devlet görevlisi de olsa aile reisleri, özellikle akşam yemeklerini, sadece kendi ailesi ile yemekte olduğu kabul edilmiştir. Böyle bir tatbikata geçilmek üzere, halkın, yerli yersiz büyüklerinin konaklarına gitmemesi, akşam yemek vaktinde rahatsız etmemeleri yolunda, 1830 yıllarında, devletin resmî gazetesinde pek çok tenbihnâme görülür. Bunlarda kademe, kademe önce sadece yemek, sonra sadece Ramazan'da iftar ve nihâyet artık rahatsız edilmemek yolunda tenbih ve ikazlar vardır.

Osmanlı devletinin önde gelenlerinin, kazançlarını sadece kendilerine hasretmeleri, toplumun öteki kesimleriyle ilgilerini kesmeye çalışmalarının ilk halkasını teşkil eder. Bunun bazı istisnaları da vardı ki; meselâ yukarıda sözü edilen Sadık Rifat Paşa, her şeye rağmen konağının kapılarını kapatmamış birisidir. Ama, Tanzimat dönemine asil damgasını vuran o değildir.

V — Ahmed Cevdet Paşa'nın isâbetli bir şekilde belirttiği gibi, Osmanlı ülkesinde "adem-i merkezîyet" usulü hâkim olup, mahallî ihtiyaçların kendi şartları her zaman göz önünde tutulmuştur. Bu esasa göre, herşey İstanbul'dan beklenmeyip, bir çok ihtiyaçlar mahallinde çözümlenmeye, karşılanmaya çalışılır. Devletin temel düşüncesi bu olup, daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, hali vakti yerinde olanların halkın ortaya çıkan ihtiyaçlarını gidermesi idi. Gerek devlet görevlileri, gerekse varlıklı kişiler, kendilerini bu ihtiyaçların giderilmesi için, vicdanen ve ahlâken yükümlü sayıyorlardı.

1826 ve özellikle 1939 sonrasında, güçlü bir merkezî idâre kurulması yoluna gidilmiştir. Bu merkezîleştirme siyâsetinin ilk meyvelerinden birisi, **dağınık gibi görülen vakıf idârelerinin de bir elden yönetimi için yapılan girişimlerdir. Bu yolda ilk adım olarak Evkaf nezâreti kurulmuş, sonra bu nezâret giderek gelişmiştir. Şimdilik, Mustafa Nuri**

Paşa'nın, **Netâyic'ül-Vukuat** adlı eserindeki tenkitleri söz konusu etmiyeceğiz. Ama burada müessesenin olumlu bir yönüne işâret etmeden geçemeyiz. Anadolu ve ülkenin çeşitli köşelerindeki birçok vakfiye, sûretlerinin alınması, arşivlenmesi ile bu sayede kaybolmaktan kurtarılmıştır. Bugün, Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün pek çok yönden Türk millî varlığını yansıtan arşivi, bu sâyede zenginleşmiştir. Ancak merkezîleşme çabaları, bir kısım insanlarda, herşeyi artık İstanbul'dan beklemeye itmiştir. İstanbul, daha sonra "devlet" olmuş ve artık, etkisini yer yer günümüze kadar devam ettiren, "devletin herşeye karışması, her ihtiyacı karşılaması" beklentisi ortaya çıkmıştır.

Bu düşünce, yani artık "her işi devletin yapacağı" fikri, kişileri, sosyal yönden yapabilecekleri bazı işlerden ellerini çekmeye itmiş olabilir. 1839 sonrasında, köprü tâmiri karşılığında, İstanbul ile ilgisi olmayan bir köy, vergisini sonradan İstanbul'a göndermiş, yıkılan köprü tamiri için İstanbul'un eli maalesef hemen uzanmamıştır. Bunun neticesinde, ülkenin pekçok yapısı harab olmuş gitmiştir. Bu yok oluşların yanında, zihniyetin dünya görüşünün vakıf yapma fikrinin de gerilemesinde etkili olmuştur. Bunun yanında Vakıf eserlerin, yüz üstü kaldığını görenler, bu konuda daha az etkili olmuşlar; yapılanlar da dinî yönü ağır basan sahalarda gerçekleştirilmiştir.

XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren görülen bu düşünce, Türk yöneticilerinde etkisini yüzyıl boyunca devam ettirdi. Neden sonradır ki, devletin de toplum gibi, insan unsurundan ve onun çabalarından ibâret olduğu sonucunda, günümüzde bu düşünce hayli değişmiştir. Artık fertler, devletin değil, kendilerinin de, içinde yaşadıkları toplumun bazı ihtiyaçlarını karşılamaya, vicdanen ve ahlâken borçlu olduklarını yeniden anlamışlardır.

Konumuzun dışında olmasına rağmen, bu anlayış çerçevesindeki idrak, yeni kurulan vakıfların olumlu yönde etkileri bakımından önemli bir adım sayılabilir.